

католицька церква, Реформатська церква (в Закарпатті), більшість баптистських і адвентистських громад, частина п'ятидесятницьких (які ввійшли в Союз ЄХБ) та ін. Влада здійснила низку кроків спрямованих на об'єднання окремих конфесій з метою кращого нагляду за ними.

Проте «примиренство» з боку влади не стосувалося тих релігійних течій, які були в опозиції до радянської держави та її законів – свідків Єгови, частини п'ятидесятницьких громад, що відмовилися від входу в союз ЄХБ, прибічників ІПЦ, істинно-православних християн та інших. Проти цих релігійних течій проводиться жорстка політика, спрямована на їх зникнення з релігійної карти. Греко-католицькій церкві судилось стати формально ліквідованою (такою, віруючі і частина духовенства якої «добровільно возз'єдналися» з РПЦ), хоча частина її парафіян продовжувала бути вірна своїм релігійним переконанням.

§ 2. Релігійна поведінка віруючих

Важливим аспектом розуміння релігійності віруючих є виконання ними релігійних обрядів. Приступаючи до розгляду обрядової активності, хотілося б коротко зупинитися на розумінні обряду і його значенні для людини. Це дасть змогу краще зрозуміти матеріал, який стосується власне досліджуваного періоду. Звернемося до думки фахівців, у науковій діяльності яких релігійна проблематика займала важливе місце. Відомий французький соціолог Е. Дюркгайм писав: «В усіх випадках основним елементом релігії вважалися уявлення й вірування. Тоді як з цього погляду самі обряди видавалися лише зовнішнім, несуттєвим і матеріальним проявом й вважалися посутньо вартісними... Але віруючі люди, які живучи релігійним життям, мають безпосереднє відчуття того, що його становить, заперечують такий спосіб бачення, кажучи, що він не відповідає їхньому щоденному досвідові»³³⁵. Дюркгайм вважав, що дії, обряди не менш важливі, ніж уявлення в релігійному житті.

Основоположник школи аналітичної психології К.-Г. Юнг, наголошуючи на важливій ролі обряду в житті віруючої людини, відзначав: «Релігійні обряди у всіх формах грають роль посудини, здатної вмістити весь зміст неусвідомленого. В результаті спрощень, внесених пуританством, з протестантизму виявилися вилученими засоби впливу на неусвідомлене; в усякому випадку, пастор був позбавлений звичайних для священика посередницьких функцій (яких так потребує душа). Замість цього індивід сам став відповідати за власні вчинки і поодиночі спілкуватися зі своїм Богом. В цьому заключається як перевага, так і небезпека протестантизму. Звідси походить його внутрішній неспокій, який виразився в створенні понад чотирьохсот самостійних церков і сект всього за яких-небудь кілька

століть, що звичайно ж вказує на переважання в ньому індивідуалізму»³³⁶. Враховуючи думки фахівців, які високо оцінюють роль обряду в житті віруючих, зупинимось детально на обрядовій поведінці віруючих в досліджуваній період.

Воєнні лихоліття сприяли зростанню релігійності населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. В тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Активне релігійне життя спостерігалось у багатьох регіонах і після війни. В окремих областях (хоча не у всіх) значною була кількість осіб, які брали участь в богослужіннях. В інформаційній доповіді уповноваженого Ради в справах РПЦ за I квартал 1945 р. зазначалося, що в Сталінській області у звичайні, святкові та недільні дні у містах православні храми відвідують 300–800 осіб, у селищах – 200–600, у селах – 20–50. Серед відвідувачів переважали люди середнього віку обох статей. Молодь і діти складали 8–10%³³⁷. Під час великих свят у цьому регіоні окремі храми відвідували навіть десятки тисяч людей. Згідно документа, складеного на основі матеріалів уповноважених в справах РПЦ при облвиконкомах (травень 1948 р.), в окремих храмах Києва у святкові дні бувало від 3 до 10 тис. молільників, у храмах Львова – до 15–20 тис. У м. Мукачеві під час свята Успіння Пресвятої Богородиці до монастиря на Чернечій горі, який раніше був греко-католицьким, збиралося до 30 тис. віруючих³³⁸. Особливо багато відвідувачів храмів було в такі свята, як Пасха, Різдво, Трійця.

В інформації з питань проведення віруючими свята Пасхи 2 травня 1948 р., поданій в управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченком зазначалося, що в цей день усі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах віруючих, що бажали туди потрапити³³⁹. Серед відвідувачів храмів був значний відсоток підлітків – дітей шкільного віку, а також військових. Згідно свідчень уповноваженого в справах РПЦ по Дніпропетровській області Бабасова, у день Пасхи серед відвідувачів Троїцького собору в м. Дніпропетровську молодь і діти складали 20–25%, а загальна кількість відвідувачів собору в цей день сягала до 6 тис. осіб. У Миколаївській церкві діти не лише приходили як відвідувачі, а й приносили паски для освячення³⁴⁰.

Уповноважений в справах РПЦ по Харківській області Снежко відзначав, що пасхальні служби в православних церквах у 1948 р. були багатолюдніші, ніж у минулому році. Він зазначив, що в храмах Харкова багато молоді. Серед відвідувачів були окремі групи військових – не лише солдати, а й офіцери. Вони хрестились і ставили свічки³⁴¹. Про збільшення кількості осіб, які відвідали пасхальні служби в 1948 р., повідомляв і

уповноважений Ради в справах РПЦ по Сталінській області. Він зазначав, що у церквах регіону тоді побувало понад 500 тис. осіб³⁴². Число 300–400 тисяч відвідувачів пасхальних служб у тому році назвав уповноважений по Чернігівській області³⁴³. Уповноважений по Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%³⁴⁴. Слід відзначити, що хоча активізація релігійності була притаманна загалом в Україні, однак мали місце і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження динаміки виявів релігійності.

Співвідношення між участю в богослужіннях віруючих у свята та звичайні дні показує статистика по Сталінській області (див. таблицю 1)³⁴⁵.

Таблиця 1

Населені пункти	Кількість людей, що приймала участь у богослужіннях в окремих храмах		
	У великі свята	У недільні дні та малі свята	У буденні дні і в піст
Міста	300–2000	60–700	30–100
Селища	100–1000	50–500	20–80
Села	80–500	10–150	10–40

Як показує таблиця 1? найбільша диспропорція між відвідуванням храмів у великі свята та звичайні дні спостерігалася в містах; в селах та селищах розрив був менший. Слід відзначити, що ця статистика не враховувала дані щодо окремих великих храмів цієї області, де у святкові дні їх відвідувало більше 10 тис. осіб.

В окремих регіонах відвідування храмів у будні впродовж 1940-х рр. зменшувалося. Так, у м. Дзержинську відвідування церкви 1947 р. порівняно з 1946 р. зменшилося близько на 70%; якщо у 1946 р. у недільні дні церкву відвідували по 100–150 осіб, то в 1947 р. – не більше 20–50 осіб, більшість з них – люди похилого віку³⁴⁶. Уповноважений в справах РПЦ по Харківській області теж зазначав, що відвідування церков не зростало, а в деяких випадках зменшувалося, особливо у другій половині 1946 р. і на початку 1947 р.; тоді як виконання релігійних обрядів – хрещень, похорон, вінчань – не лише не знижувалося, а й у багатьох випадках зростало³⁴⁷. Подібна ситуація мала місце і в низці населених пунктів інших регіонів, зокрема Херсонської області³⁴⁸.

Слід відзначити, що часте відвідування храмів православними в центральних, південних та східних регіонах не було притаманне і раніше, особливо в період, коли проводилися польові роботи. В «Києвських єпархиальних ведомостях» (1882, № 6) священник з Радомишльського повіту писав: «Зайдіть у храм сільський у недільні чи святкові дні з 29 червня по 1 жовтня. Крім десятка хлопчаків та дівчаток та п'яти–восьми

старших селян нікого більше не побачите. І це в парафії, яка налічує 700–800 парафіян, а в малолюдних парафіях і тих не буває. Мовчимо вже про дні високоповажні, коли відбувається молитва за государя... коли також дуже рідко збирається народ, за виключенням сільських ярмарків». Багато селян замість відвідування церков у недільні та святкові дні їхали на ярмарок, були зайняті в польових роботах. У кінці ХІХ ст. у с. Паволоч Сквирського повіту на Київщині, де була зразкова у багатьох відношеннях православна громада, за словами священика, люди «віддані церкві і православ'ю» на свято Преображення та Успіння Божої матері замість відвідування храму «таскали снопи»³⁴⁹.

В одній публікації у «Церковно-общественном вестнике» (1913 р.) писалося: «Помічено повсюди, що з кожним роком відвідування храму Божого стає все слабше. Храм, повний молільниками, тепер ми бачимо порівняно рідко, хіба в річні свята і такі дні, як Св. Миколая Чудотв., Св.Пр.Іллі, і то думається, по свідомості народу: не прогнівати б шанованих молитовників! Служби Недільних днів, інших шанованих Св., здійснюються майже в пустих стінах храму. Вірно сказав один публіцист, що якимось сумно спостерігав, в храмах співають «Хваліте ім'я Господне, хваліте раби Господа», а рабів то і нема! Якщо ви спитаєте не відвідуючих храму Божого про причину, то вони завжди цю причину знайдуть: немає часу, самотність, вкажуть на бідність, тобто нема пристойної одежі, а в чому-небудь совісно. І в цей же час ці «раби Господні» ніколи не пропускають якого-небудь «бенкету» і бесіди у своїх рідних і знайомих. Для цього завжди знайдеться час, дістануть одежу, нікого не бентежать часто далекість відстані і погода, хоча б найнесприятливіша»³⁵⁰. Боротьба радянської влади з релігією значно поглибила ті секуляризаційні процеси, які спостерігалися раніше і надала їм більш активної ходи.

1950-ті рр. позначилися деяким послабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувались у часі від людей, відповідно, той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Одночасно антирелігійна агітація досягала своєї мети. Проте рівень відвідуваності храмів ще продовжував залишатися достатньо високим. Так, у 1954 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) та біля нього за офіційними даними одночасно знаходилося до 7 тис. осіб, у Благовіщенському соборі (м. Харків) – понад 4 тис. Ще більша чисельність їх припадала на Пасху в південно-східних областях, де було мало храмів. Так, у м. Сталіно молитовний будинок у селищі Ларинка за ніч (напередодні Пасхи) відвідали в 1953 р. до 25 тис. осіб, а в 1954 р. – до 60 тис.; молитовний будинок у селищі станції Сталіно в 1953 р. – до 20 тис. осіб, а в 1954 р. – до 50 тис., церкву в селищі Калинівка в 1953 р. – до 15 тис. чол., а в 1954 р. – до 30 тис. осіб. У м. Макіївці в Троїцькому

молитовному будинку в 1953 р. напередодні Пасхи було до 20 тис., а в 1954 р. – до 40 тис. осіб³⁵¹. Під час святкування Пасхи у 1957 р. храми м.Сталіно відвідали понад 150 тис. осіб, храми м.Макіївки понад 50 тис.³⁵² Молодь серед відвідувачів храмів складала 10–20%, в окремих випадках – до 30%, у м.Сімферополі з 7 тис. відвідувачів кафедрального собору молоді було до 40%³⁵³. На Хрещення Господнє у цьому ж році п'ять храмів м.Сталіно відвідали 28 тис. осіб, кафедральний собор м.Сімферополя – 2,5 тис.³⁵⁴ Жінки складала 70–80% числа відвідувачів церковних служб, у багатьох випадках близько половини з них – середнього віку³⁵⁵. Чоловіки переважно похилого віку в багатьох церквах Києва, Харкова, Сталіно складала 20–30%. Лише в західних областях у храмах було багато осіб різного віку³⁵⁶. Загалом в 1950-ті рр. рівень відвідуваності православних храмів був дещо нижчим від другої половини 1940-х, з тенденцією знижуватися впродовж десятиріччя, хоча ми не можемо говорити про досить різке зниження показників. Більшість храмів у святкові дні продовжували бути наповнені людьми.

Про значну кількість осіб, які побували в храмах у святкові дні, повідомляли представники вищого духовенства. У вітальній промові на честь перебування в Києві голови Коптської церкви (серпень 1957 р.) патріарший екзарх всієї України митрополит Київський і Галицький Іоан, вітаючи гостей, відзначав: «Наш народ, як і в колишні часи, горить вірою і бажанням благочестя. Цим і пояснюється, що в святкові дні храми бувають переповнені народом. Наш народ дуже охоче жертвує на утримання в гарному стані та в чистоті і на ремонт храмів, крім того наші віруючі забезпечують духовенство і в матеріальному плані»³⁵⁷. Як бачимо, митрополит давав високу оцінку релігійності населення.

Однак його слова швидше стосувалися зовнішніх виявів релігійності, а не її змісту. Про зниження рівня релігійності в післявоєнний період неодноразово заявляли священники. В інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР за січень–травень 1949 р. зазначалося, що духовенство жаліється, що останнім часом віруючі, якщо і відвідують храм, то здійснюють це за незрозумілими для Церкви мотивами³⁵⁸. Священик Сахаров (с. Гола Пристань Херсонської обл.) заявляв: «Дивне якесь-то ставлення стало у людей до церкви, заскочила в церкву, перехрестилася, поставила свічку і побігла на базар. Церква пуста, а на базарі тисячі людей»³⁵⁹. В іншому документі уповноваженого РС РПЦ за 1947 р. вказувалося, що у великі свята храми відвідують не лише молільники, а й інші громадяни, в т.ч. молодь, тому що їй нікуди піти розважитися³⁶⁰. В «Журнале Московской патриархии» (№ 10 за 1959 р.) констатувалося послаблення інтересів до богослужіння. Зазначалося, що нерідко особа, яка знаходиться в храмі, «хреститься і кланяється як-

небудь, а не як належить по ходу здійснюваного богослужіння, часто роблячи це без належної уваги, недбало, стає на коліна, похитає головою, помахав рукою, зображуючи якусь фігуру, але тільки не знамення хреста творить, встане з колін і знову хитання головою і махання рукою, причому думки її далеко перебувають від здійснюваного богослужіння і його внутрішнього змісту»³⁶¹. Священнослужителям не подобалося формальне ставлення до богослужіння, яке порівняно з довоєнним періодом значно частіше простежувалося з боку віруючих.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують стосовно окремих населених пунктів, можна вважати, що на Пасху в другій половині 1940-х – середині 1950-х рр. православні храми щорічно відвідували близько 7–9 млн. віруючих усіх конфесій. Деяко менше їх було в такі свята як Різдво, Трійця, коли їх чисельність сягала 6–7 млн. осіб і до 1,5–2 млн., а то й менше, в звичайні недільні дні.

Щоб краще зрозуміти результати, яких досягнула радянська влада в подоланні релігійності, звернемося до статистичних даних 1920–1930-х рр. Суттєва інформація, що стосувалась кількості населення, яке виконувало релігійні обряди та святкувало релігійні свята, була опублікована в збірнику «СССР – страна социализма» (див. таб. 2)³⁶².

Таблиця 2.

Вік	Відсоток осіб, які дотримувалися релігійних свят і виконували обряди			
	Чоловіків		Жінок	
	Селяни-одно-осібники 1922–1923 рр.	Колгоспники 1934 р.	Селяни до вступу в колгосп 1922–1923 рр.	Колгоспники 1934 р.
До 24 років	62,6	1,0	71,4	12,2
24–39 років	71,4	3,2	100	26,5
40–59 років	100	14,5	100	47,9

Слід відзначити, що сприйняття самої статистики у відірваності від ситуації, яка мала місце в релігійній сфері, дає спотворену інформацію. Низька кількість обрядових дій в 1934 р. порівняно з 1922–1923 рр. означала не стільки падіння релігійності, скільки те, що в силу закриття храмів і відсутність священників (в зв'язку з їх арештами, відмовами від сану через боязнь репресій) багато віруючих не мали змоги здійснювати обряди. Однак останній момент сприяв тому, що в них вкорінювалася звичка не здійснювати їх, що стало вагомою опорою подальшим секуляризаційним процесам.

Із великим пієтетом до святкових богослужінь ставилися старообрядці. Старообрядка М. Полякова так згадувала святкування Вербної неділі в

своєму дитинстві в кінці 1940-х рр.: «До Вербної неділі готувалися за місяць. Вербочка повинна бути сама красива, “котики” – самі пухнасті, квіти потрібно виготовити самому, а де взяти фольгу, щоб прикрасити свічку? І все це потрібно було зберегти в таємниці. До Пасхи готувався новий наряд: білизна, панчохи, ситцеве плаття, хустина, нова стрічка в косу. В накрохмалену ситцеву хустину клалися для освячення паска і яйця, і статечно, не спішучи, йшли до храму. Під час читань “Діяння апостолів”, діти в більшості своїй засипали, а просипалися коли заспівувався ірмос “Волною морскою...” (далі йшов опис служби – П.Б.). Коли виходили на хресний хід, то молільники оточували весь храм і це живе кільце з живими вогниками в руках могло зворушити кого завгодно, лише не можновладців. Вчителі стояли збоку і виглядали учнів, районні представники – не затесався чи хто в хресний хід з місцевої інтелігенції»³⁶³. Старообрядці загалом значно частіше відвідували свої храми, ніж прибічники РПЦ, окрім тих місцевостей, де їхні діючі церкви були відсутні. Хоча тут слід відзначити, що в окремих місцевостях, де старообрядців проживало мало, в післявоєнний період спостерігався занепад релігійного життя. Так, у с. Слобода Леніна Розважівського району Київської області старообрядницьку церкву переважно відвідували 6–8 чол., в релігійні свята – 15, в зимовий час майже ніхто не відвідував³⁶⁴. Такі факти щодо старообрядців, однак, не були масовими.

Істинно-православні християни, на відміну від парафіян РПЦ, які часто працювали в святкові дні, більш ревно ставилися до їх відзначення. Богослужіння в них здійснювалося по-різному. В тих групах, де були особи, посвячені в чернечий чи інший сан тихонівськими ієреями, літургія виконувалася повністю, крім тих місць, які читав священник. У деяких групах літургію здійснювали й непосвячені особи³⁶⁵. В середовищі ПХ були поширені сповіді різних форм. Вони могли сповідатись у священників, які порвали з офіційною РПЦ, очно чи заочно. В останньому випадку людина інформацію про свої гріхи подавала у письмовій формі через зв'язківців, які передавали ці записки священнику, а той вже у письмовій формі відпускав їх чи накладав епітимію. Існували також публічні покаєння, де віруючі ставали по черзі перед іконами і розкаювалися. Були випадки, коли «гріхи відпускали» лідери громад. Існувало також колективне негласне покаєння, коли віруючі пошепки просили прощення³⁶⁶.

Продовжували відвідувати свої богослужіння в цей період і греко-католики, хоча вони і наштотувалися при цьому на значні труднощі, обумовленими ліквідацією УГКЦ в УРСР. Так, після ліквідації греко-католицьких громад та монастирів після Львівського собору, до 1950 р. Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих³⁶⁷. Однак

це не означало, що вірні УГКЦ припинили брати участь в богослужіннях, останні просто приймали дещо інші форми.

Поширеними стали підпільні богослужіння. Діяли греко-католицькі священники, які їх здійснювали. В той же час вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їх присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В.Кишки вказується, що уніати збираються на приватних квартирах у цих селах (мається на увазі с. Солотвина та сусідні) і агітують народ не відвідувати православну церкву, оскільки вона є «єретична» і «язичницька»³⁶⁸.

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків після ліквідації УГКЦ за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»³⁶⁹. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Передавана радіо Ватикана літургія поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»³⁷⁰.

Уповноважений РС РПЦ по Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 р. повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (мова йде про священників, що приєдналися до РПЦ. – П.Б.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»³⁷¹. В с.Клювинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений у 1948 р. на парафію священник Фесюк прослужив лише 2 місяці і перейшов в інше село, оскільки віруючі бойкотували його: «... В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати чи не розмовляє він російською мовою...»³⁷². Як бачимо з наведених вище прикладів багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму, незважаючи на ліквідацію УГКЦ.

Слід відзначити, що й низка священників продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч у кінці 1950-х рр. заявляв, що близько 50% духовенства благочиння не ставляться щиро до православ'я³⁷³.

Активність у відвідуваннях богослужінь демонстрували римо-католики. В діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні було присутньо від 150 до 250 осіб, а в день Пасхи (18 квітня 1954 р.) зібралось близько 5 тис. осіб. Більшість з них були жителями інших районів³⁷⁴. У костьолі м. Житомира на перший день Пасхи у цей рік було присутньо 2 тис. осіб, з них до 40% становила молодь³⁷⁵. У римо-католицькій громаді м. Вінниці, в якій нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалося 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі було присутньо до 3 тис.³⁷⁶ У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області в перший день Пасхи (1954 р.) було присутньо до 3,5 тис. осіб, з них 15% – молоді, на другий день – 2 тис. Священик сповідав 3,5 тис. віруючих³⁷⁷. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше, відвідувачів пасхальних богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед Пасхою.

Значний рівень відвідуваності костьолів був притаманний і для інших свят. У кафедральному костьолі м. Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня було робочим днем³⁷⁸. У костьолі в м. Ужгороді в кінці 1940-х – початку 1950-х років на ранкових недільних службах було присутньо 50–100 осіб, на денних – до 400, вечірніх – від 100 до 150³⁷⁹. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, це були досить непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь римо-католиками в тих місцевостях, де вони проживали компактно і діяли їх храми, була вищою ніж православними за тих самих умов.

Наскільки високий у відсотковому відношенні був рівень відвідуваності костьолів щодо кількості віруючих свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР П. Вільхового щодо діяльності Римо-католицької церкви. Так, в с. Жданове Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята в 1952 р. було присутньо близько 5 тис. осіб (близько 6260 парафіян), у м. Бар – 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району – 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району – 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян)³⁸⁰. Значно більша цифра кількості учасників богослужіння стосовно кількості віруючих окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь й жителі сусідніх населених пунктів.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, в 1940-х рр. щодо відвідуваності богослужінь ми маємо ті ж самі, якщо не більші цифри. Проте в римо-католиків, як і прибічників РПЦ, число тих, хто сповідався, було значно менше, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьоли окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися в 1952 р. була в 10–15 раз менша, ніж тих осіб, що відвідували богослужіння³⁸¹. Звичайно, що така ситуація мала місце не в усіх громадах. Як ми зазначали раніше, в окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Найбільш активна поведінка щодо відвідування богослужінь притаманна в цей період для протестантів. Зокрема, в Берегівському районі Закарпатської області в найбільших громадах реформаторів відвідуваність молитовних будинків в дні релігійних свят у середині 1950-х рр. була наступною: у м. Берегове (кількість віруючих за офіційними даними – до 1,5 тис. осіб) відвідували молитовні будинки від 1 тис. до 1,2 тис; у с. Гать (чисельність віруючих – до тисячі осіб) – від 250 до 350 осіб; у с. Гараздівка (300 віруючих) – від 200 до 250 осіб³⁸². У с. Береги Берегівського району в дні релігійних свят причастя приймали в 1952 р. 150–200 реформаторів, в 1953 р. – 200–250, в 1954 р. – 300–350³⁸³. Така ж ситуація мала місце і в інших громадах.

Багато нелегальних релігійних протестантських течій проводили молитовні зібрання вночі. Так, у 1949 р. група п'ятидесятників із с. Олександрівка Бородінського району Ізмаїльської області проводила нелегальні зібрання в різних будинках майже щоночі. На них були і проповідники з інших регіонів. Почалося навіть формування нелегальної недільної школи для дітей і гуртків для юнацтва³⁸⁴. Таку тактику вибирали й інші нелегальні протестантські організації.

Слід відзначити, що релігійні зібрання не всіх релігійних організацій мали метою молитися та слухати проповідь священника чи пастора. У свідків Єгови зібрання були значною мірою семінарськими заняттями, на які віруючі приходили для того, щоб вивчати релігійну літературу³⁸⁵. Достатньо специфічними були релігійні зібрання й ряду інших невеликих конфесій.

Певну активність у відвідуванні синагог у святкові дні демонстрували іудеї. Так, у м. Києві синагогу за офіційними даними у перший день Пасхи (Песах) у 1953 р. відвідало до 2 тис. осіб, а в 1954 р. – 3,5 тис.; у м. Житомирі, відповідно – 350 і 500; у м. Львові – 2 тис. і 2 тис.; у Жмеринці – 400 і 950; м. Бершаді – 300 і 600; м. Чернівцях – 180 і 550³⁸⁶. Таке різке розходження в цифрах в 1953 і 1954 роках можна пояснити, зокрема, і тим, що зі зміною керівництва держави багато іудеїв перестали боятися можливих звинувачень в сіонізмі, космополітизмі і т.п., що мали широке розповсюдження в останні роки перебування Й. Сталіна при владі.

Вагома кількість віруючих була присутня в синагогах у період осінніх релігійних свят. Так, в Йом–Кипур (Судний день) синагоги м. Києва у 1954 р. відвідало до 3 тис. осіб, а в 1956 р. – до 3,5 тис.; м. Львова відвідало 3 і 4 тис.; м. Херсона в 1953 р. – 4 тис., а в 1956 р. – понад 5 тис.; м. Жмеринки – до 700 чол. і 1200 чол.; м. Дрогобича – 180 чол. і 550 осіб³⁸⁷. У м. Одесі синагогу в найбільші осінні свята в 1949 р. відвідало до 10 тис. осіб³⁸⁸. Багато віруючих не поміщалося у синагогах і знаходилося у дворі або на вулиці³⁸⁹. Різке зниження відвідуваності синагоги пояснювалося «широкою політмасовою роботою» серед населення, проведеною партійними організаціями м. Одеси³⁹⁰.

Слід відзначити, що велика кількість відвідувачів синагоги припадала лише на великі свята, в суботи та малі свята їх могло бути в кількадесять раз менше. Зокрема, на середину 1950-х рр. у м. Києві в такі святкові дні, як іудейський Новий рік, Куші, Судний день, синагогу відвідувало від 10 тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідуваність синагоги становила від 150 до 2 тис. осіб³⁹¹.

Ось як описує відвідуваність синагоги в м. Львові під час осінніх єврейських релігійних свят у 1949 р. уповноважений РСРК по Львівській області П. Кучерявий: «... 3 жовтня в 2 години дня зайшов в будівлю синагоги, в якій було до 450 осіб, тобто приміщення і двір синагоги були переповнені єврейським населенням, навіть проїзний провулок Вугляна напроти синагоги був заповнений євреями і єврейками»³⁹². Проте, що стосується відвідувань синагог віруючими в дні звичайних богослужінь, то тут відвідуваність була досить низькою, порівняно із святковими.

Багато іудеїв не мали змоги відвідувати синагогу з причин, які від них не залежали. Ось як характеризує релігійне життя іудеїв у м. Харкові Є. Котляр: «Всі наступні 40 років (після 1949 р., коли єврейська громада була знята з реєстрації. – П.Б.) впритул до офіційної реєстрації Харківської іудейської релігійної громади в 1989 р. легітимного релігійного життя в місті не існувало. Підпільна громада десятки разів змінювала дислокацію»³⁹³. Про підпільні зібрання харківської іудейської громади на приватних квартирах повідомляють й документи державних органів³⁹⁴. Така ситуація мала місце і в інших населених пунктах.

Звичайно, що такий стан речей не влаштовував багатьох віруючих. В інформації про проведення у 1956 р. осінніх релігійних свят іудеїв за підписом П. Вільхового вказується, що віруючі-євреї неодноразово зверталися з проханням дозволити відкрити синагоги та організувати міньяни (тобто дозволити здійснювати молитовні зібрання на приватних квартирах віруючих)³⁹⁵. Проте відповіді з боку владних органів, що контролювали релігійну сферу, переважно були негативними.

У післявоєнний період діяльність релігійних іудейських громад часто виходила за суто релігійні рамки і торкалася широких проблем суспільного життя. Так, громада м. Львова у другій половині 1940-х рр. надавала матеріальну допомогу, працевлаштовувала, надавала студентам стипендії, потребуючим – посилене харчування та медикаменти, юридичну та медичну допомогу тощо³⁹⁶. Подібна специфіка діяльності громади відбивалась і на проведенні її зібрань. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий повідомляв: «Якби посторонній спостерігач попав на зібрання релігійної громади, він би подумав, що знаходиться на зібранні суспільної організації, яка повністю не має ніякого органічного зв'язку із задоволенням релігійних почуттів і потреб єврейського населення. Зібрання було обставлено великою помпезністю, заздоровницями і криками “Ура” в честь Йосипа Віссаріоновича Сталіна»³⁹⁷. В документі зазначалося, що були прийняті міри, щоб «замкнути релігійне життя в стінах синагоги, позбавити ритуал від всього, не пов'язаного з релігією»³⁹⁸.

Згадуваний раніше факт можна пояснити наступним. Іудейська громада мала риси специфічно національної організації. У даний період в УРСР не існувало єврейських клубів, театрів, шкіл, засобів масової інформації. Національна ідентифікація, як зазначає В. Єленський, «офіційно могла здійснюватися тільки через синагогу... Синагога через свою унікальність, як єдиний єврейський інститут, виконувала найрізноманітніші функції: тут обговорювалися специфічно етнічні проблеми, намічались шлюби, зав'язувалися знайомства, відбувався обмін літературою і т.д.»³⁹⁹. Таким чином, національні інтереси, намагання зберегти свою національну ідентичність спонукали багатьох євреїв відвідувати синагогу, яка ставала для них центром не лише духовного, а й національно-культурного життя. Ця тенденція зберігалася впродовж усього досліджуваного періоду.

Значну увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найбільш важливі моменти людського життя. Це, насамперед, хрещення, вінчання та поховання за релігійним обрядом. Першим і найбільш значним серед семи таїнств православ'я і католицизму є обряд (таїнство) хрещення. В основі його лежить вчення про загальну гріховність, яка присутня в кожній людині від народження. Народившись, людина несе на собі відбиток першорідного гріха, який спричиняє її страждання і робить відкритим злу. Хрещення звільняє людину від влади зла, нечистот і відкриває можливість спасіння, вічного життя в раю. Людина, за християнським віровченням, при хрещенні з'єднується з Богом, отримує благодать і вмирає для тілесного, гріховного життя. Одночасно хрещення є символічним актом прийняття дитини чи неофіта в релігійну громаду⁴⁰⁰. Зважаючи на таке його значення, цей обряд був поширеним у виконанні з боку віруючих. У

громадах РПЦ одночасно з цим обрядом виконувалося таїнство миропомазання, в римо-католиків воно здійснювалося пізніше.

Іншим важливим та поширеним обрядом був похоронний обряд. Похоронні обрядові дії, зокрема, включали відспівування та поминальні треби, які здійснювалися на третій, дев'ятий, сороковий день і в річницю смерті⁴⁰¹. Заупокійні богослужіння та похоронні обрядові дії повинні були полегшити померлій людині шлях до Царства небесного, відмолити гріхи та відігнати «нечисту силу»⁴⁰². Оскільки обряди хрещення та похорон за релігійним віровченням визначали багато в чому життя людини і посмертне існування людської душі, то їх виконання було важливим для віруючого.

Менш поширеним було виконання обряду (таїнства) вінчання. Виконання даного акту за церковним віровченням означало освячення шлюбу Богом.

Впродовж 1930-х рр. у зв'язку з жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконання обрядів значно зменшилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів і функціонування релігійних громад, спостерігається поживлення у цій діяльності. У післявоєнний період продовжує зберігатися тенденція часів війни – значна кількість здійснених релігійних обрядів. Так, у 1946 р. на Волині за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних) православними священиками було охрещено 70,7% новонароджених дітей, здійснено 52% вінчань від загальної кількості зареєстрованих шлюбів і поховано за релігійним обрядом 78% померлих⁴⁰³. У Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)⁴⁰⁴. Навіть у 1957 р. на Полтавщині за офіційними даними із 24800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих⁴⁰⁵. Вагомий рівень обрядової активності також спостерігався в промислових регіонах, де релігійність населення була найнижчою. Зокрема, у м. Новомосковську Дніпропетровської області у 1949 р. з 633 народжених дітей було охрещено в церкві 569 чол., у 1951 р. з 639 – 545⁴⁰⁶. У Синельниківському районі м.Кривого Рогу в 1946 р. було охрещено 45% новонароджених, вінчано – 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено і поховано, відповідно: 45,4% і 73%⁴⁰⁷. У низці регіонів, особливо західноукраїнських областях, були ще вищі показники виконання релігійних обрядів.

Зупинимось детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради в справах РПЦ Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: «В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. – П.Б.) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священика

не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб не вінчалися у церкві. В 1946 р. хрещень було 63, вінчань – 43, похорон – 27»⁴⁰⁸. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії. Так, комуніст Ковтун (39 р.) вінчався в церкві, комуніст Дудник – хрестив дитину, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві⁴⁰⁹. Уповноважений РСРК по Волинській області М. Діденко у звіті за січень 1949 р., характеризуючи релігійне життя с. Пожарки Рожищенського району, писав: «У селі до цих пір немає ні одного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням..., навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо – засміють»⁴¹⁰.

Розповсюдження виконання цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Обряди хрещення та поховання за церковним обрядом були значно поширенішими, ніж вінчання. У відсотковому відношенні щодо виконаних обрядів над віруючими домінували західні області УРСР, тоді як ряд південних, східних та центральних займали місце позаду. Жителі сільської місцевості загалом були більш ревними у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання, ніж мешканці міст.

У досліджуваній період, як відзначалося раніше, також спостерігається виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за участю останніх. Лише в Жмеринському районі Вінницької області в 1947 р. 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів⁴¹¹. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова в Україні вказується, що у 1948 р. порівняно з 1947 р. значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання в церкві, хрещення дітей і дорослих, похорон за участю священика і відвідування церкви як молільники. За 1947–1948 рр. обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали відношення до здійснення релігійних обрядів, з них 349 припадає на 1947 р., тоді як на 1948 р. – 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до виконання обрядів у Житомирській області (191), Кам'янець–Подільській (129) та Чернігівській (144)⁴¹². Так, Ф. Доманський, член ВКП(б) з 1944 р., пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе на квартиру священика, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися⁴¹³. І. Гурін, 1919 р. народження, член ВКП(б) з 1944 р., працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області, одночасно був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання в церкві в кінці 1947 р. пояснював тим, що в іншому випадку його дружина вийшла б заміж за іншого⁴¹⁴. Інший комуніст, 1919 р. народження, який з 1943 р. працював ланковим у колгоспі

Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи тим, що від нехрещеної може народитися виродок⁴¹⁵.

У березні 1947 р. Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав хрещення дітей комуністів Захарченка і Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався в церкві, а другого – вдома із священником). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період⁴¹⁶. Як бачимо, членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Незважаючи на велику кількість людей, причетних до виконання цих обрядів, частину православного духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що релігійні обряди виконувалися без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів віруючими. Низку прикладів наведено у звіті (за січень–травень) 1949 р. уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченка. Так, наприклад, священник Пашков з Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди в силу звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх з почуттям віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину, знання напам'ять «Символа віри», якщо ж вони не знали його, то він відмовлявся здійснювати обряд⁴¹⁷. Слід відзначити, що традиція неналежного усвідомлення обрядів не була лише наслідком антирелігійної боротьби, вона сягала корінням глибше, корінилася традиціями в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, а більше поширеною була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які знали церемонії цього обряду. За церковними правилами повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо остання була слабка і могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом⁴¹⁸. Хоча в їх середовищі було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися⁴¹⁹.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів у цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли в православ'я. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька

Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»⁴²⁰. Дана характеристика була притаманна як для Галичини, так і Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. У 1948 р. священник Погорецький з Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей, чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»⁴²¹. Таким чином, на долю греко-католицького духовенства припадала чимала частка виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними у виконанні обрядів у післявоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством над віруючими можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу в м. Львові. У 1950 р. там було охрещено 134 особи, в 1951 р. – 145, 1952 р. – 126, 1953 р. – 125. Кількість вінчань в ці роки становила відповідно: 47, 51, 63, 61⁴²², тобто у 2–3 рази менше. Дані цифри можуть сказати дуже мало, якщо не врахувати той факт, що більшість римо-католиків польського походження було переселено після війни в Польщу, а число римо-католиків, що залишилися, було незначним. Можна також стверджувати, що ситуація щодо виконання обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень у 1953 р. у кафедральному костьолі м.Львова було здійснено дещо менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. В даному випадку ми можемо говорити не про зменшення релігійності, а лише про вплив природних факторів – народжуваності тощо.

Достатньо активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували ряд обрядів, які здійснювали православні та католики й самі обряди мали дещо інше значення. Так, баптисти крім хрещення здійснювали обряди вінчань та похорон, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів⁴²³. Вищезгадані обряди в них не є таїнством. Виконання обрядів членами протестантських релігійних організацій закритого типу в досліджуваний період часто відбувалося таємно.

Ось як відбувалося хрещення в післявоєнний період в громаді АСД у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області за словами очевидця подій: «Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб – ті, хто приймав хрещення, і

ще 5 осіб, які його обслуговували». Інший член громади АСД повідомляв наступне: «Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду»⁴²⁴. Наведені вище приклади були типовими для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю післявоєнного релігійного життя був сильний зв'язок з воєнними лихоліттями. Відгомони їх у цей період були досить сильними. Зокрема, це стосувалося релігійних вшанувань загиблих у роки війни. Одним з проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціаторами подібних актів були представники духовенства та віруючі люди, хоча здійснення таких актів владою переважно заборонялося. Так, у листі Ради в справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 р. до уповноваженого Ради в справах РПЦ по Миколаївській області Плахотного вказувалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Вказувалося, щоб священику тактовно пояснили, що в братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), і можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культур⁴²⁵.

Вагомими складниками релігійного життя були молитви та пости. Виконання їх вказує на дійсну, а не формальну релігійність. Ці акти здійснювали, як правило, віруючі люди, тоді як відвідувати богослужіння, брати участь в обрядах хрещення, вінчання могли й невіруючі особи. Серед релігійних дій також були паломництва, обітничі, читання Біблії й іншої релігійної літератури, місіонерська діяльність тощо.

Слід відзначити, що послаблення виконання багатьох постів, молитов припадає ще на дореволюційний період, про що неодноразово писали сучасники. Спочатку така релігійна індиферентність захопила найбільш освічені кола населення царської Росії ще у XVIII ст. Так, серед придворної знаті значне послаблення релігійності виявилось під впливом протестантських звичаїв у байдужому ставленні до обрядів, постів⁴²⁶, індиферентному ставленні до ікон⁴²⁷. Більш релігійними залишалися простолюдини. Дослідниця І. Кремльова відзначає, що сучасному досліднику релігійного світогляду важко уявити атмосферу, в якій православ'я пронизувало всі сфери народного життя. Постійне звернення до Бога, Богородиці і святих було нормою для віруючих людей. Повсякденне життя релігійного селянина починалося ранком із молитви і прохання до Бога благословити на трудовий день⁴²⁸.

Встановлення радянської влади змінило ситуацію. Боротьба з релігією і Церквою, атеїстична пропаганда, атеїстичне виховання отримане в результаті освітнього процесу спричинили з боку віруючих послаблення до виконання молитов і постів (особливо останніх) ще в довоєнний період,

хоча більшість віруючих не відмовлялася від виконання індивідуальних молитов. Проте уже в 1940–1950-і рр. для частини віруючих молитовна практика переставала бути невід’ємною частиною їх життя. Митрополит Миколай (Ярушевич) писав: «Люди приходять у храм божий, але за звичкою. Такі люди беруть участь і в молитві у храмі божому, але без уваги і ретельності. Вони моляться лише зовні, а не душею»⁴²⁹.

Змін зазнавало в досліджуваній період і ставлення до посту, який був центральним елементом вчення Православної церкви про аскезу. Сучасний російський історик Б. Міронов, аналізуючи статистичні дані щодо народжуваності в Росії в окремі місяці, прийшов до висновку, що неповне виконання постів більшість віруючих в Росії практикували ще до революції⁴³⁰.

У 1920-ті роки, коли в селах створювалися клуби, сільбуду, частина молоді, хоч і не поділяла церковні заборони, проте боялась їх порушити. Під час великого посту зупинялися гулянки, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося церковних обрядів, принаймні зовнішньо. У післявоєнні роки відхилення від традиції відбувались постійно. Не лише молодь, але навіть і частина людей похилого віку не вважали за потрібне дотримуватись церковних принципів щодо посту⁴³¹. У післявоєнний період ці тенденції посилювалися. Хоча піст вважався вагомою релігійною дією, значна частина віруючих не практикували його.

Для 1940-х – початку 1950-х рр. притаманне подальше зникнення релігійних дій, пов’язаних з релігійним календарем, природними умовами, зокрема такими, як здійснення колективних молитов із проханням послати дощ тощо. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми повинні одночасно переписувати всі кодекси нашого життя»⁴³², – писав американський соціолог та футуролог Е. Тоффлер. У даний період такі процеси продовжували мати місце. У працях окремих радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов’язаних з трудовою діяльністю (молебні пов’язані з посухою, початком певної трудової практики, зокрема, вигін худоби на пасовище тощо)⁴³³. Проте, на нашу думку, ці обряди продовжували існувати, хоча й втратили своє колишнє поширення.

Практикувався в досліджуваній період серед окремих конфесій і екзорцизм («вигнання бісів»). Дані дії мали місце рідше серед православних⁴³⁴ (радянська влада до подібних дій ставилась вороже і керівництво РПЦ забороняло священникам здійснювати їх), католиків і частіше серед п’ятидесятників.

Про один з актів екзорцизму, що мав місце в 1946 р. в с. Галайківцях Муровано-Куриловецького району Вінницької області, повідомляв уповноважений у справах РПЦ. У цьому селі православним священником Шумлянським було організовано монастир. Сюди в храм в день свята

святих Петра і Павла з села Котюжан привезли 30-літню жінку з приступом епілепсії. Священик визначив, що в ній сидить демон і вирішив вигнати його за допомогою молитви. Він відзначав: «Коли я почав читати молитву проти злих духів, так з цієї людини почав говорити внутрішній голос, тобто голос злого духа. Я спитав його “хто ти такий?” і отримав відповідь “Я Іцко”. – “Хто тебе послав?” – “Перля з Марією”. Далі йшло питання: “Коли ти в неї вселився” – “Уже 20 років”. – “Чи довго ти будеш сидіти в рабі божій?” – “Ще три роки”. – “Чого ти поселився в неї? Я пропоную тобі негайно забиратися на моря і океани, на дно морське. Там твоє місце”». Отримано відповідь від цього злого духа, що він вийде, якщо хвора перестане ходити до клубу, а буде ходити до церкви. Тоді священик відповів злему духу: «Якщо ти не залишиш рабу божу, то я стану співати херувимську». Потім він набрав у свій рот святої води, влив у рот хворої й окропив її цією водою. Потім за словами священика злий дух зашумів та залишив хвору, «яка вже стала здоровою після процедури». Через кілька днів жінка знову відчула себе хворою і звернулася до священика. Проте оскільки погослос поширився про це чудо в навколишніх районах, то в село на храмове свято зібралося близько 7 тис. чоловік. Було запрошено з навколишніх сіл представників духовенства. Знову відбувся «сеанс цілення». Слід відзначити, що мав місце і курйоз. Благодійний спочатку виступив з метою викриття цього заходу, а потім розплакався і сказав, що його прислали, щоб він це зробив⁴³⁵.

Висновки уповноваженого РС РПЦ по УРСР по цьому факту були наступні: «Правда, це одинокі факти, але вони характерні тим, що в середовищі священнослужителів деяких епархій правобережної України є ще певні послідовники “Калинівських чудес”, що мали місце в перші роки революції»⁴³⁶. Пізніше здійснення актів екзорцизму з боку духовенства РПЦ жорстко зупинялося як владою, так і під її тиском ієрархами, хоча окремі представники духовенства і виконували їх.

Одним з різновидів прояву релігійності віруючих були масові паломництва до різних місць, відомих своїми надприродними явищами. Місця паломництва були в різних регіонах. Так, у Ворошиловградській області уповноважений РС РПЦ М.Гладаревський згадував лісову рощу в Киселівській балці Станично-Луганського району, колодязь у балці Розсипна поблизу с. Мала Іванівка Ворошиловградського району, колодязь у каплиці с. Новопавлівка Краснолуцького району⁴³⁷. У 1954 р. до джерела балки Разсипної почався рух хворих людей, які бажали зцілитися. Легенда про чудодійне джерело розповсюдилася далеко за межі регіону. Сюди приїжджали набрати воду люди з різних областей. Навіть виступ священика, в якому заперечувалися лікувальні якості води, не зміг розвіяти віру людей у неї⁴³⁸. До середини 1960-х рр. здійснювалося

паломництво до джерела поблизу с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області⁴³⁹. В період хрущовської боротьби з релігією влада доклала чимало зусиль, щоб зупинити паломництва в ці місця.

Ще більш масові паломництва віруючих мали місце в західній Україні. Зокрема, таким місцем було с.Зарваниця Тереховлянського району на Тернопільщині. Там були каплиця з криничкою. В 1957 р. ключі від каплички було забрано у віруючих⁴⁴⁰.

У досліджуваній період продовжували мати місце певні дії з боку віруючих, пов'язані з іншими «виявами чудес». Так, на початку літа 1949 р. у м. Станіславі та області на вікнах церковних та світських будівель мали місце «чудні явлення» Богоматері. Місцевий уповноважений зазначав, що в кожному великому населеному пункті групи (віруючих) головним чином сільські жінки, ходили, придивляючись до вікон на церквах, установах, приватних будинках і навіть виробничих приміщеннях, шукаючи райдуги на склі, очікуючи «явлінь» на них⁴⁴¹. Віруючі появу Богоматері пояснювали тим, що скоро буде війна, що Богоматір, Ісуса Христа позбавили церков, а віруючих позаганяли в колгоспи, що Ісус Христос, Богоматір та святі благословляють річницю самостійності України (30 червня тощо). Уповноважений пояснював ці «явління» як природні катаклізми та вияви бандитської пропаганди⁴⁴².

Спостерігалось в народі вшанування різного роду «святих», «ясновидців», «прозорливців», серед яких були і психічно хворі люди. Про один з активних виявів такої релігійності розкажує у своєму листі до єпископа від 15 лютого 1948 р. протоієрей з Мелітополя Георгій Константиновський. У листі зазначається, що 9 лютого в житті місцевого сектанства відбулась нова сенсаційна подія. (Раніше він писав про хворобливого Митю (Карлева Дмитра Георгійовича). Тепер Митя проголосив себе священиком, причому рукоположення за його словами він отримав не від єпископа, а від архимандрита Нафанаїла (на той час покійного). В будинку Миті в 1948 р. проживала Поліна, яка видавала себе, як Митя, за пророчицю та блаженну. 9 лютого Поліна в білому вінчальному платті, прикрашеному квітами, їхала по Мелітополю на ослі, якого вели молоді соратниці Миті, і була супроводжена великим натовпом людей. При цьому Поліна бурмотіла якісь незв'язні слова пророцтва про майбутню страшну біду, закликаючи народ до молитви та покаяння. Наблизившись до приміщення фотоательє, Поліна попросила фотографа сфотографувати її, сидячу на ослі. Її оточив тисячний натовп, люди сміялися, свистіли, шуміли. Був зупинений вуличний транспорт. Дії Поліни були зупинені міліцією, яка склавши акт, арештувала Поліну як порушницю громадського спокою і порядку. Мав місце й арешт соратників Миті⁴⁴³.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що чисельність відвідувань храмів в Україні впродовж періоду другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. дещо знизилася. Найчастіше богослужіння відвідували члени протестантських громад як легальних, так і нелегальних. Нижчу активність у відвідуванні богослужінь демонстрували римо-католики. Ще рідше храми у відсотковому відношенні відвідували православні та іудеї. Незважаючи на закриття храмів, не припиняли брати участь у богослужіннях, які відбувалися нелегально, а то й підпільно, греко-католики.

Кількість учасників богослужінь залежала також від того, чи це був святковий день чи звичайний недільний. У дні найбільших свят – Пасхи, Різдва – церкви та молитовні будинки як правило були переповнені, чого не можна сказати про звичайні недільні дні. У протестантських громадах закритого типу була значно менша диспропорція щодо кількості учасників святкових та звичайних богослужінь. Серед відвідувачів храмів переважали в основному літні жінки. Чоловіки брали участь в богослужіннях значно рідше, не кажучи вже про молодь і дітей. Найбільший відсоток учасників богослужінь з числа молоді мав місце в протестантських громадах закритого типу.

Ще меншим, ніж кількість відвідувачів храмів, було число осіб, що сповідалися та причащалися. До того ж серед учасників богослужінь з часом все більшим ставав відсоток людей, які відвідували храми головним чином у силу традиції, а не духовних потреб. Значна частина віруючих знаходилася в храмі недовго, заходячи в нього, коли богослужіння вже відбувалося і виходячи з храму задовго до його закінчення. Були й такі особи, участь яких в богослужіннях обмежувалася короткотривалим моментом – часом достатнім для поставлення свічки.

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу притаманна для західних областей України, найменша для південних та східних. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на Півдні та Сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. Впливала на активність віруючих щодо виконання певних обрядів й конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі обряди не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення нових обрядів, внесення в них нових елементів. Це було притаманно не лише для православних, а й римо-католиків та інших релігійних об'єднань. Все частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не в силу релігійної віри, а внаслідок впливу суспільної думки, традиції. Незважаючи на зменшення загального числа їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами, відрізнялися відносною стійкістю, оскільки Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найбільш важливі моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

Впродовж досліджуваного періоду низка важливих релігійних дій, зокрема молитви, пости, втрачала свою значущість в житті віруючих. Частина віруючих молилася лише час від часу, були й ті, для яких молитва не відігравала жодної ролі в житті. В той же момент мінявся і зміст молитв. Багато віруючих просило Бога не про власне духовні потреби – послання Святого Духа, спасіння душі тощо, а матеріальні – добробут, здоров'я. Поступово скорочувалося і число тих осіб, які постили. Багато з них відмову постити пояснювали слабким здоров'ям, важкою працею. Частина віруючих, які належали до конфесій, де піст був важливою релігійною практикою, не вважали за необхідне його виконувати в силу того, що піст сприяв набуттю духовних благ, а для них головними в їхньому житті були матеріальні. Більшість православних і католиків дуже рідко, або й взагалі, не читала Біблію та релігійну літературу. Це пояснювалося не стільки небажанням самих віруючих, скільки її відсутністю. Значно більшу увагу релігійній літературі, особливо Біблії, приділяли протестанти.

Дуже рідкісними випадками в даний період є виконання обрядів, пов'язаних з трудовою діяльністю – молебнів щоб зупинити засуху, почати певну трудову діяльність, зокрема, вигін худоби на пасовище. Через заборони владою рідкісною стає практика духовних зцілень, екзорцизм (вигнання бісів). Проте в силу психологічних причин зберігається достатньо сильною віра в чудеса. Віруючі продовжували здійснювати паломництва у місця, відомі в народі своїми надприродними явищами, явліннями Богоматері тощо.

Впродовж 1940-х – початку 1950-х рр. також зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень, вінчань та поховань. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених. Більш живучим виявився релігійний обряд поховання. Мали неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, в т.ч. комуністів, керівників радянських установ та організацій, не говорячи вже про комсомольців. Фактично в свідомості окремих осіб поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична).

¹⁵⁵ Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2005.

¹⁵⁶ Академічне релігієзнавство / За наук. ред. А. Колодного. – К., 2000. – С. 521.

¹⁵⁷ Сленський В. Церква України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 39.

¹⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 28–29.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 29.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 24–25.

¹⁶¹ Юнг К.-Г. Психика: структура и динамика. – М., Минск, 2005. – С. 302.

- ¹⁶² Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – Изд. 3-е, доп. – М., 2005. – С. 191.
- ¹⁶³ Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С. 9–10.
- ¹⁶⁴ Там само. – С. 10.
- ¹⁶⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 191–192.
- ¹⁶⁶ Поспеловський Д. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 256.
- ¹⁶⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – С. 104–105.
- ¹⁶⁸ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1997. – С. 58.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 59.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 61–62.
- ¹⁷¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 2–3.
- ¹⁷² Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 16.
- ¹⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 5.
- ¹⁷⁴ Лисенко О. Вказ. праця. – С. 180–181.
- ¹⁷⁵ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – С. 37–38; Його ж. Православ'я в новітній історії України. – Ч. I. – С. 116.
- ¹⁷⁶ Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 201.
- ¹⁷⁷ Там само. – С. 197–198.
- ¹⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 15а.
- ¹⁷⁹ Там само. – Арк. 15б.
- ¹⁸⁰ Якунин В. Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С. 91.
- ¹⁸¹ Simon G. Church, state and opposition in the USSR. – London, 1974. – P. 72.
- ¹⁸² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 30.
- ¹⁸³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 647. – Арк. 1.
- ¹⁸⁴ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁸⁵ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політичний дискурс. – К., 2005. – С. 104–105.
- ¹⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 318.
- ¹⁸⁷ Там само. – Арк. 253.
- ¹⁸⁸ Там само. – Спр. 146. – Арк. 108.
- ¹⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 31.
- ¹⁹⁰ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 6.
- ¹⁹¹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 8.
- ¹⁹² Там само. – Оп. 24. – Спр. 1950. – Арк. 7.
- ¹⁹³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5377. – Арк. 19.
- ¹⁹⁴ Ануфриев Л., Кобецкий В. Религиозность и атеизм. – Одесса, 1974. – С. 16; Кобецкий В. Социологическое изучение истории и атеизма. – Л., 1978. – С. 21.
- ¹⁹⁵ Див.: Кобецкий В. Указ. соч. – С. 21.
- ¹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 76.
- ¹⁹⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 250.
- ¹⁹⁸ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 340–341.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 342–343.
- ²⁰⁰ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 90–91.
- ²⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 2, 8.

-
- ²⁰² Там само. – Арк. 3, 8зв.
- ²⁰³ Там само. – Арк. 3, 9.
- ²⁰⁴ Там само. – Арк. 5, 9зв.
- ²⁰⁵ Милуш В. Волинська духовна семінарія в м. Луцьку (1946–1964 рр.). – Луцьк, 2001. – С. 19.
- ²⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 7.
- ²⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 9.
- ²⁰⁸ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років. – С. 227.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 216.
- ²¹⁰ Волошин Ю. До питання про діяльність православної церкви на Полтавщині у повоєнний період (1943–1953 рр.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 21–22.
- ²¹¹ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 228.
- ²¹² Там само. – С. 242.
- ²¹³ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С. 181.
- ²¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 7.
- ²¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 83.
- ²¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1572. – Арк. 191.
- ²¹⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 20; Машенко С. Характеристика еволюції секти «істинно-православные християне» // Вопросы атеизма. – Вып. 17. – К., 1981. – С. 145.
- ²¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1641. – Арк. 11.
- ²¹⁹ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль, 2003. – С. 178.
- ²²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 253.
- ²²¹ Там само. – Спр. 4038. – Арк. 112.
- ²²² Там само. – Спр. 12. – Арк. 17.
- ²²³ Машенко С. Указ. соч. – С. 146.
- ²²⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве). – С. 217–218; Див. також: Його ж. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. – СПб, 1999. – С. 10–34.
- ²²⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 220; Див. також: Його ж. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. – С. 38–48.
- ²²⁶ Білокінь С. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Док. досл. – К., 2008.
- ²²⁷ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 242–245.
- ²²⁸ Там само. – С. 237–238.
- ²²⁹ Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 71.
- ²³⁰ Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади. – Кн. 1. – Львів, 1993. – С. 309; Баран В. Влада і церква: З історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113; Його ж. Україна: Новітня історія (1945–1991). – Львів, 2003. – С. 64.
- ²³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 156.
- ²³² Там само.
- ²³³ Там само. – Арк. 157.
- ²³⁴ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 306.
- ²³⁵ Боцюрків Б. Українська греко-католицька Церква і радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. – С. 189.

- ²³⁶ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. – Львів, 2001. – С. 366.
- ²³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 35.
- ²³⁸ Божою Милістю Смиренний Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. – Львів, 1945.
- ²³⁹ Під псевдонімом В.Росович ховався невідомий автор; існували думки, що це міг бути Я.Галан або Г.Костельник. Детальніше див.: Андрухів І. Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 287.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 105.
- ²⁴¹ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска. – Львів, 1999. – С. 73.
- ²⁴² Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 108.
- ²⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638 – Арк. 105.
- ²⁴⁴ Там само.
- ²⁴⁵ Див.: Костельник Г. Вибрані твори. – К., 1987. – С. 3, 23–70.
- ²⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 217. – Арк. 3.
- ²⁴⁷ Там само. – Арк. 5.
- ²⁴⁸ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С. 273.
- ²⁴⁹ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946. – Львів, 1946. – С. 53; Львівській Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. – Б.м., 1984. – С. 62.
- ²⁵⁰ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. – С.128; Див. також: Львівський Церковний Собор... – С. 94.
- ²⁵¹ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 20.
- ²⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 83, 85, 87.
- ²⁵³ Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–1949 роках // Сучасність. – 1996. – № 6. – С. 78.
- ²⁵⁴ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. – 2000. – Ч. 2. – С. 296.
- ²⁵⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – С. 120.
- ²⁵⁶ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). – К., 2003. – С. 69.
- ²⁵⁷ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – С. 322.
- ²⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 49.
- ²⁵⁹ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 104–107.
- ²⁶⁰ Там само. – С. 106.
- ²⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1950. – Арк. 4.
- ²⁶² Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С. 381.
- ²⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 9.
- ²⁶⁴ Там само. – Арк. 9–10.
- ²⁶⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні ... – С. 138.

- ²⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 70.
- ²⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 74.
- ²⁶⁸ Там само.
- ²⁶⁹ Там само. – Спр. 4038. – Арк. 125.
- ²⁷⁰ Сторчовий В., Нестеренко В. Римсько-католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия, 2001. – С. 40.
- ²⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 174. – Арк. 10.
- ²⁷² Войналович В. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 157–158.
- ²⁷³ Сторчовий В., Нестеренко В. Вказ. праця. – С. 42.
- ²⁷⁴ Войналович В. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). – С. 153.
- ²⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 29; Спр. 34. – Арк. 33.
- ²⁷⁶ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. – С. 654–655; Його ж. Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х – 60-і роки ХХ ст.) // Наукові записки: Зб. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 309–310.
- ²⁷⁷ Еришев А. Евангельские христиане-баптисты (Их идеалы и мораль). – К., 1960. – С. 9.
- ²⁷⁸ Там само. – С. 10.
- ²⁷⁹ Савинский С. История русско-украинского баптизма. – Одесса, 1995. – С. 119; Див. також: Домашовець В. Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852–2002. – Морріс Плейне; Луцьк, 2002. – С. 59–60.
- ²⁸⁰ Антонов А., Соломка А. Под прикрытием веры. – Донецк, 1985. – С. 23.
- ²⁸¹ Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. – Мариуполь, 1999. – С. 294.
- ²⁸² Савинский С. Указ. соч. – С. 119.
- ²⁸³ Там само.
- ²⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 45.
- ²⁸⁵ Там само. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 52.
- ²⁸⁶ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 7.
- ²⁸⁷ Там само. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 182.
- ²⁸⁸ Там само.
- ²⁸⁹ Год Б., Вільховий Ю. Громади ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – Вип. 18. – К.; Донецьк, 2001. – С. 293–294.
- ²⁹⁰ Церква християн віри євангельської-п'ятидесятників // Релігійна панорама. – 2001. – № 7. – С. 66–67.
- ²⁹¹ Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – Арк. 124.
- ²⁹² Там само. – Арк. 127.
- ²⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 16.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ Грушова Т. Вказ. праця. – Арк. 127.
- ²⁹⁶ Парасей А., Жукалюк Н. Бедная, бросаемая бурей: исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви АСД в Украине. – К., 1997. – С. 52.
- ²⁹⁷ Вільховий Ю.В. Протестантські церкви в Україні у середині 40-х – 50-х років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) // Історична пам'ять: Наук. зб. – № 1–2. – Полтава, 2000. – С. 138.
- ²⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 17–18.

-
- ²⁹⁹ Там само. – Арк. 17.
- ³⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 38.
- ³⁰¹ Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир, 2005. – С. 39.
- ³⁰² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 195.
- ³⁰³ Історія релігії в Україні / За ред. А.М.Колодного та П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 406–407.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 3.
- ³⁰⁵ Історія релігії в Україні. – С. 407.
- ³⁰⁶ Гаврилук О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після Другої світової війни // Науковий вісник ВДУ. – 2000. – № 10. – С. 105; Гаврилук О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 4. – Луцьк, 1999. – С. 78.
- ³⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 7.
- ³⁰⁸ Грушова Т. Вказ. праця. – С. 88.
- ³⁰⁹ Голько О. Сибирський маршрут. Рассказы, воспоминания, архивные документы, собранные ученым архивистом, очевидцем описанных событий. – Львов, 2005. – С. 21.
- ³¹⁰ Там само. – С. 23–24.
- ³¹¹ Там само. – С. 36.
- ³¹² Там само. – С. 34.
- ³¹³ Бережко К. Вказ. праця. – С. 39.
- ³¹⁴ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговистів у 1947–1953 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 426.
- ³¹⁵ Бережко К. Вказ. праця. – С. 42.
- ³¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 2.
- ³¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 90.
- ³¹⁸ Там само. – Спр. 3531. – Арк. 189.
- ³¹⁹ Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / НАН України. Ін-т політ і етнонац. досл. – Вип. 28. – К., 2005. – С. 241.
- ³²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 2.
- ³²¹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ³²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 19.
- ³²³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 56. – Арк. 16–17; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69.
- ³²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4748. – Оп. 7. – Спр. 56. – Арк. 16–17; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 18.
- ³²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 5. – Арк. 26–27; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 253; Спр. 5205. – Арк. 69.
- ³²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4038. – Арк. 112; Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 19.
- ³²⁹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³³⁰ Там само. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³³¹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 4038. – Арк. 112.
- ³³² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 20.

- ³³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 18.
- ³³⁴ Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. – Рівне, 2007. – С. 317–318 (дод. № 24).
- ³³⁵ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. – К., 2002. – С. 388.
- ³³⁶ Юнг К.-Г. Бог и бессознательное. – М., 1998. – С. 78.
- ³³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 72.
- ³³⁸ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 6.
- ³³⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5317. – Арк. 15.
- ³⁴⁰ Там само. – Арк. 16.
- ³⁴¹ Там само.
- ³⁴² Там само.
- ³⁴³ Там само. – Арк. 17.
- ³⁴⁴ Там само.
- ³⁴⁵ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 103.
- ³⁴⁶ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 15.
- ³⁴⁷ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 102, 105.
- ³⁴⁸ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 244–245.
- ³⁴⁹ Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 228–229.
- ³⁵⁰ Тульській. Новогодня думи сільського пастыря // Церковно-общественный вестник. – 1913. – № 1. – 3 января. – С. 2.
- ³⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3532. – Арк. 37.
- ³⁵² Там само. – Оп. 30. – Спр. 666. – Арк. 94.
- ³⁵³ Там само. – Арк. 95.
- ³⁵⁴ Там само. – Арк. 96, 39; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1.
- ³⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 96; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1–2.
- ³⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 2.
- ³⁵⁷ Там само. – Спр. 161. – Арк. 41–42.
- ³⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 13.
- ³⁵⁹ Там само.
- ³⁶⁰ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 63–64.
- ³⁶¹ Павлюк В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Львов, 1976. – С. 120–121.
- ³⁶² СССР – страна социализма. – М., 1936. – С. 65.
- ³⁶³ Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С. 279–280.
- ³⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 137.
- ³⁶⁵ Демьянов А. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977. – С. 114.
- ³⁶⁶ Там само. – С. 116–117.
- ³⁶⁷ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 375.
- ³⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 89.
- ³⁶⁹ Стоцький Я. Вказ. праця. – С. 131–132.
- ³⁷⁰ Там само. – С. 132.
- ³⁷¹ Там само. – С. 116–117.
- ³⁷² Там само. – С. 121.
- ³⁷³ Сергійчук В. Нескорена церква. – С. 309.

-
- ³⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 111–112.
- ³⁷⁵ Там само. – Арк. 112.
- ³⁷⁶ Там само. – Арк. 113.
- ³⁷⁷ Там само.
- ³⁷⁸ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неситні. – К., 2001. – С. 93–94.
- ³⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 8.
- ³⁸⁰ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... – С. 92–93.
- ³⁸¹ Там само. – С. 92–93.
- ³⁸² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 195. – Арк. 19.
- ³⁸³ Там само. – Арк. 21.
- ³⁸⁴ Грушова Т. Вказ. праця. – Арк. 113.
- ³⁸⁵ Яроцкий П. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К., 1979. – С. 244.
- ³⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 109.
- ³⁸⁷ Там само. – Спр. 4263. – Арк. 259.
- ³⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 43.
- ³⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 260.
- ³⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 44.
- ³⁹¹ Там само. – Спр. 196. – Арк. 15.
- ³⁹² Там само. – Спр. 65. – Арк. 12.
- ³⁹³ Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: Зб. наук. праць: Матеріали конф. 28–30 серпня 2001. – К., 2002. – С. 322.
- ³⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 409. – Арк. 15.
- ³⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 258.
- ³⁹⁶ Крайзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. Київ, 8–9 грудня 1994 р. – К., 1995. – С. 96.
- ³⁹⁷ Там само. – С. 97.
- ³⁹⁸ Там само.
- ³⁹⁹ Єленський В. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм в контексті політичної історії України післяжовтневого періоду // Політика і час. – 1991. – № 16. – С. 72.
- ⁴⁰⁰ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки / Под общ. ред. А.С.Онищенко. – К., 1988. – С. 35–36.
- ⁴⁰¹ Там само. – С. 76.
- ⁴⁰² Там само. – С. 71.
- ⁴⁰³ Милуш В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки XX ст. Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 2002. – Арк. 146.
- ⁴⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
- ⁴⁰⁵ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Упоряд. В.А.Войналович, О.О.Нестуля. – Полтава, 2002. – С. 98.
- ⁴⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77.
- ⁴⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 104.
- ⁴⁰⁸ Там само. – Арк. 68.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Гаврилук О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі України. – Філософські науки. – 1998. – № 10. – С. 103.
- ⁴¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.

-
- ⁴¹² Там само. – Оп. 23. – Спр. 5668. – Арк. 1.
- ⁴¹³ Там само. – Арк. 2.
- ⁴¹⁴ Там само. – Арк. 3.
- ⁴¹⁵ Там само.
- ⁴¹⁶ Милушь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки ХХ ст. – Арк. 137.
- ⁴¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 11.
- ⁴¹⁸ Демьянов А. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977. – С. 116.
- ⁴¹⁹ Там само. – С. 118.
- ⁴²⁰ Цит. за: Войналович В. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 348.
- ⁴²¹ Стоцький Я. Вказ. праця. – С. 121.
- ⁴²² Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні. – С. 93.
- ⁴²³ Митрохин Л. Баптизм. – Изд. 2-е. – М., 1974. – С. 241.
- ⁴²⁴ Гаврилюк О., Григоренко С. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁴²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 8.
- ⁴²⁶ Трегубов С. Религиозный бытъ русскихъ и состояніе духовенства въ XVIII в. по мемуаремъ иностранцевъ. – К., 1884. – С. 62.
- ⁴²⁷ Там само. – С. 48.
- ⁴²⁸ Кремлева И. Мирской обет // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков: Итоги этнографических исследований. – М., 2001. – С. 229.
- ⁴²⁹ Цит. за: Головей В. Йди до сонця людино! (Про характер релігійних поглядів сучасних віруючих-колгоспників). – К., 1971. – С. 31.
- ⁴³⁰ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XXVIII – начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб., 2003. – С. 329.
- ⁴³¹ Носова Г. Язычество в православии. Истоки православного язычества. Форма его проявления в прошлом и настоящем. Отмирание религиозных верований. – М., 1975. – С. 123.
- ⁴³² Тоффлер Э. Третья волна. – М., 2004. – С. 396.
- ⁴³³ Андрианов Н., Лопаткин Р., Павлюк В. Особенности современного религиозного сознания. – М., 1966. – С. 18.
- ⁴³⁴ Див. зокрема: Яковлев М. Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929–1996). – 2-е изд., доп. – К., 1998. – С. 75.
- ⁴³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 611. – Арк. 2–3.
- ⁴³⁶ Там само. – Арк. 3.
- ⁴³⁷ Там само. – Спр. 2476. – Арк. 90.
- ⁴³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 17.
- ⁴³⁹ Там само. – Оп. 5. – Спр. 133. – Арк. 32.
- ⁴⁴⁰ Андрушків Б. Зарванія – святиня землі української. – Тернопіль, 2000. – С. 36–37.
- ⁴⁴¹ Андрухів І. Переведення у православну віру греко-католицьких релігійних громад на теренах Станіславщини в 1946–1949 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 188.
- ⁴⁴² Там само.
- ⁴⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5070. – Арк. 3.